

תוכן העניינים

9	מבוא
15	חלק ראשון: מושג החירות אצל רוסו
17	פרק ראשון: שני יסודות של מושג החירות
23	פרק שני: מרחב האפשרויות ומרחב המימושים
	פרק שלישי: צורת החירות ותכני החירות –
39	בעיית ההתנכרות
	חלק שני: תהליך הקדמה – קריאה דיאלקטית ב'מאמר
53	על אי-השוויון'
55	פרק רביעי: הבהרות למושג 'קדמה'
62	פרק חמישי: דיאלקטיקה הַגְלִית כמתודה פרשנית לרוסו
	פרק שישי: האבולוציה של הקדמה – ממצב הטבע
69	הקמאי אל סיפה של החברה האזרחית
93	פרק שביעי: התהוות החברה האזרחית
	פרק שמיני: דיאלקטיקה של חירות וקדמה –
117	סיכום ביניים
	חלק שלישי: פתרון הניגוד שבין החירות לבין הקדמה –
127	כוחה וחולשתה של האמנה החברתית
129	פרק תשיעי: חירות על דרך הקדמה

- 138 פרק עשירי: האמנה החברתית וקדושת הקניין הפרטי –
מרקס נגד רוסו
- 160 פרק אחד עשר: בחזרה לפסימיזם – רוסו, מרקס
ואסכולת פרנקפורט
- 178 ביבליוגרפיה
- 182 מפתח העניינים
- 187 מפתח שמות אישים

הגבולות של האפשר, במעשי בני האדם, צרים הם פחות משנדמה לנו; חולשותינו, מומינו ומשפטינו הקדומים הם המצמצמים אותם. בעלי נפש שפלה אינם מאמינים באנשים גדולים; עבדים בזויים מחייכים בלעג בשמעם את המילה חירות.

(ז'אן-ז'אק רוסו, 'על האמנה החברתית')

קדמה פירושה: היחלצות מן הקללה, אפילו מקללת הקדמה, אשר היא עצמה טבע, כאשר המין האנושי הופך מודע להיותו חלק מן הטבע ושם קץ לעריצות על הטבע, אשר באמצעותה עריצותו של הטבע נמשכת. מבחינה זאת, אפשר לומר שהקדמה מופיעה בצורתה האמיתית רק כאשר היא מסתיימת.

(תאודור אדורנו, 'קדמה')

מבוא

האם הקדמה מיטיבה עם בני האדם? האם השכלול הטכני והגידול ביכולת לספק את צורכי הקיום שיפרו את מצבן של הבריות? המורכבות הגדלה והולכת של היחסים החברתיים והמוסדות החברתיים – האם הפכה את המין האנושי לחופשי יותר? שאלת היחס שבין הקדמה לבין חירות האדם היא אחת הבעיות המרכזיות בפילוסופיה של ז'ן-ז'אק רוסו; ואולם נדמה שהתשובה שנתן רוסו לשאלה אינה חד-משמעית. במקומות שונים הוא הציג עמדות

שונות ביחס לקדמה – עמדות אמביוולנטיות, פרדוקסליות, אולי אפילו סתירתיות.

בחיבור הביכורים שלו, ה'מאמר על המדעים והאמנויות', מתח רוסו ביקורת נוקבת על החברה האנושית המשוכללת והתרפק בנוסטלגיה על 'עידן התום' של האנושות. עמדה זאת קיבלה ביטוי שיטתי, מורכב ורציונלי יותר ב'מאמר על אי-השוויון', שנכתב כמה שנים מאוחר יותר (והוא, לדעתי, החיבור הפוליטולוגי החשוב ביותר של רוסו). רוסו כתב את ה'מאמר על אי-השוויון' כתשובה לשאלה שהציגה האקדמיה של דיז'ון ב-1755: 'מהו מקור אי-השוויון בין בני האדם, והאם החוק הטבעי נותן לו תוקף?'. במאמר זה פרס רוסו תיאור ספק היפותטי ספק היסטורי על מצב הטבע הטרום-חברתי של האדם. הוא קבע שם כי תהליך ההשתכללות הטכנית והחברתית הוציא את האדם ממצב הטבע והפך את בני האדם למרושעים. בתהליך זה איבד האדם את חירותו הראשונית. הופעתם של יחסי הרכוש החריבה באופן סופי את האושר ואת התום ודרדרה את האנושות למצב אומלל וחסר תקנה, לקיום של שעבוד ושל ניכור.

שבע שנים מאוחר יותר כתב רוסו את חיבורו הידוע יותר 'על האמנה החברתית'. והנה, בחיבור זה הוא הגן בתוקף על היחסים החברתיים המשוכללים, ואף קבע כי רק במסגרת חברתית יכולים בני האדם להיות חופשיים. יתר על כן, ב'על האמנה החברתית' קידש רוסו את הרכוש הפרטי כבסיס הממשי של החברה וכתנאי הכרחי לקיומה של חברה מוסרית, זאת אף שכמה שנים קודם לכן הוא קבע שהרכוש הפרטי הוא אסונם של בני האדם. לכאורה, קיימים פערים מהותיים (אולי אפילו סתירות) בין שני חיבוריו של רוסו. אם לא די בכך, ה'מאמר על אי-השוויון' נראה כמכיל סתירה פנימית: ה'השתכללות' (שהיא המושג של רוסו המקביל פחות או יותר למושג ה'קדמה') מוצגת בו באופן כפול, הן כביטוי מובהק של חירות האדם והן כאחראית הישירה לאובדן חירות זאת.

האם רוסו הוא מבקר חריף של הקדמה או סניגור זהיר שלה? סוגיה זאת העסיקה פרשנים רבים שלו. מבין החיבורים הרבים העוסקים בשאלה, אציין כאן רק שניים, האחד משנות התשעים

של המאה העשרים והשני מן העשור האחרון: מרק הליונג, בספרו *The Autocritique of Enlightenment*,¹ דן במקומו המיוחד של רוסו בתנועת הנאורות ומציגו כמי שמבקר את הנאורות מתוך הנחותיה וערכיה שלה. רוסו, על פי הליונג, מבקש לחולל תיקון בנאורות. גרימי גרארד, בספרו *Rousseau's Counter-Enlightenment*,² עם שהוא חולק שבחים לנתיוח של הליונג, מתקדם צעד נוסף (לדעתי, צעד אחד רחוק מדי) ומציג את רוסו כאויב הנאורות.

פרשנות רוסו שאציג בספר זה קרובה יותר לעמדתו של הליונג מאשר לזאת של גרארד, אבל בעניין חשוב אחד היא נבדלת משניהם: הליונג וגרארד הציבו בלב דיוניהם את מושג ה'נאורות'; אני בחרתי להתמקד במושג ה'קדמה'. אין ספק שהדיון ברוסו כמבקר הנאורות מציב את רוסו בהקשר ההיסטורי הנכון, אך זאת גם חולשתו של דיון זה. נראה שהדיון והמחלוקת על ה'נאורות' שייכים במידה רבה למאות השמונה עשרה והתשע עשרה. ביקורת הנאורות שהציג הפוסט-מודרניזם במחצית השנייה של המאה העשרים כבר הופכת גם היא למיושנת במאה העשרים ואחת. לעומת זאת, השאלות הפילוסופיות, החברתיות והאתיות שמעורר תהליך הקדמה נותרו עד היום במלוא תוקפן, והן אף צוברות יתר חשיבות עם כל התקדמות טכנולוגית חדשה. הצגתו של רוסו כמבקר הקדמה מאפשרת כביכול לחלץ את הגותו מהקשרה התקופתי הקונקרטי ולשלבה בדיון פילוסופי אקטואלי.

קושי נוסף הכרוך במושג ה'נאורות' הוא ההקשר האידאליסטי שבו נתפס מושג זה בדרך כלל. המושג 'קדמה' מתקשר בעיקר לעולם הטכני וכן לתחום החברתי והפוליטי – ופחות לעולם הרוח. הקשרים אלה תואמים לאופן הקריאה ברוסו שאציג בספר זה. אנסה להראות שבהיסטוריוסופיה של רוסו יש מאפיינים מטריאליסטיים מרכזיים ושגישתו מטריימה מבחינות רבות את ה'מטריאליזם ההיסטורי' של קרל מרקס.

את השיפוטים המנוגדים של רוסו על אודות תהליך הקדמה ניתן

1 הליונג 1994.

2 גרארד 2003.

להבין כניגודים דיאלקטיים. בספר זה אציג קריאה דיאלקטית ברוסו ואראה כיצד אפשר ליישב בין טענותיו המנוגדות על תהליך הקדמה והשפעתו על חירות האדם.³ טענות אלה אינן מתיישבות האחת עם השנייה באופן הרמוני וסטטי, אלא מקיימות ביניהן יחסים דינמיים-ניגודיים, כלומר דיאלקטיים. הסתירות אינה בבחינת אשליה גרדא שהניתוח הפרשני עשוי לסלקה, אלא היא ביטוי למתח הדיאלקטי שבין מושגי החירות והקדמה ובתוך המושגים האלה גופם. רוסו אכן מציג את הקדמה כאחראית לניכור ולשעבוד, אך בד בבד מציג אותה גם כיוצרת אפשרות ראלית לחירות. תפיסה מורכבת, כפולת פנים, זאת של הקדמה חורגת מן האופטימיזם הכללי של הוגי הנאורות בדורו של רוסו. כבר בראשית דרכה של תנועת הנאורות, בלי שכפר בעקרונות היסוד שלה, הצביע רוסו על צדה האפל, על האופן שבו הקדמה במדע ובטכנולוגיה, באמנות וביחסים החברתיים לא רק שאינה משפרת את מצבו של האדם, אלא אף מקרבת אותו אל חורבנו.

רוסו הציג את הבעיה הבאה: כיצד אפשר 'לשנות את כיוונה של הקדמה' ולהפוך אותה מתהליך של דיכוי מעמיק והולך לכוח אמנציפטורי? בחיבורו 'על האמנה החברתית' הוא הציע פתרון לבעיה זאת: כינון חברת אמנה של אזרחים בני חורין המצייתים ל'רצון הכללי' המוסרי והרציונלי; אבל רוסו הכיר, במפורש או ברמז, במוגבלות הפתרון שהציע. 100 שנים אחריו בא מרקס והסביר מדוע פתרונו של רוסו היה בלתי שלם: האמנה החברתית אמורה הייתה ליצור סולידריות חברתית תוך שהיא משמרת את הבסיס הממשי

3 תרומה חשובה לפיתוח קו הפרשנות שלי שאבתי מן ה'עיונים ברוסו' שכתב משולם גרול לפני יותר מ-40 שנה (ושיצאו לאור לאחר מותו בטרם עת של גרול). גרול הציע בפרשנותו לרוסו להבחין בין 'קדמה' במשמעות הטכנית לבין 'קדמה' במשמעות חברתית או מוסרית. כך אפשר לומר שעל פי רוסו האנושות מתקדמת במובן אחד של 'קדמה', עם שהיא מתנוונת או מידרדרת במובן אחר. בספר זה אנסה להראות שאין מדובר רק ביישום של מושג אחד על תחומים שונים. ההיבטים השונים והמנוגדים של הקדמה קשורים האחד בשני בקשר של סיבתיות דיאלקטית: הם ניגודים המעצבים אחד את השני ובונים אחד את השני. ראו גם גרול תשכ"ו.

לפירוד ולאנטגוניזם החברתי: הרכוש הפרטי. מרקס הראה דרך שבה אפשר להתבסס על הישגיה של הקדמה הטכנית, הכלכלית והחברתית של העידן הקפיטליסטי כדי לחרוג אל מעבר לו, אל חברה חופשית ושיתופית שבה יבוטל הרכוש הפרטי. אבל 150 השנים שחלפו מאז פרסום ה'מניפסט הקומוניסטי' ועד היום הראו כי גם הפתרון המרקסי אינו מספק (ומכל מקום, הוא נותר תאורטי בעיקרו ולא התגשם ממש במציאות החברתית). המאה העשרים הציגה שיאים חדשים של שעבוד ושל ניכור, ועריצות הרכוש הפרטי התמידה והתעצמה, בסיועה של קדמה טכנולוגית כמעט בלתי מוגבלת. אל מול מציאות קודרת זאת נאלצו גם הוגים מרקסיסטים שונים (בפרט, כוונתי להוגי אסכולת פרנקפורט) לסגת מגישתו של מרקס, הבוטחת בקדמה, ולאמץ גישה ספקנית קודרת המזכירה לא במעט את רוסו. הקדמה, שאמורה הייתה לשחרר את בני האדם, התגלתה כמלכודת. הבעיה שהציג רוסו נותרה אפוא במלוא תוקפה. היא מצפה עדיין לפתרונה השלם, התאורטי והפרקטי.